नं. — ५००६ .

नाम. आख्यात वादः

कर्ता. श्री रघुनाथ शिरोमणिः

पत्र. ८ — लं. ४

विषय. न्याय वैशेषिकं

आख्यानवादः

५००६

5006

F. = 8

आ॰ख्या॰
१

श्रीगणेशायनमः आख्यातस्ययत्नोवाच्यः पचतिपाकंकरोतीतियत्नार्थकःक
रोतिनासर्वाख्यातविवरणात् व्यवहारादिबाधकंविनाविवरणादपिद्युमते:
किंकरोतीतियत्नप्रश्नेपचतीत्युत्तरस्ययत्नार्थकत्वंविनानुपपत्तेश्च अचेतनेरथो
गच्छतीत्यादौचानुकूलव्यापारेलक्षणैवेतिप्रांचः अस्मदीयगमनानुकूलनोद
नादिमतिगच्छतीत्यर्थयोगात् रथोगच्छतिजानातीच्छतियततेद्वेष्टिविद्यतेनिद्रा
तीत्यादौचक्रियानुकूलत्वस्यतिव्यापारयोरप्रतीतेर्गत्यादिमत्वमात्रप्रतीतेश्चाश्रय
त्वेतस्यतीत्यादौचप्रतियोगित्वेनिरूढलक्षणा चैत्रःपचतितंडुलः मैत्रःपच्यतेतं

राम
१

डुलइत्यादावन्वयावोधात् धात्वर्थनामार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयबोधस्याव्युत्पन्न
तया संबंधमर्यादया तज्ज्ञानसंभवादिति गुरवः । इत्याश्रयत्वाभिधायकत्वाभि
प्राजं न्यत्वप्रतिसंधानाविशेषेपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसंधानात्प्रदांकुरयोः इत्या
कृते अव्यवहारात् ज्ञानादिवदाश्रयपरत्वे जंतकर्तृपदस्य यत्नाश्रयबोधकत्वात् किं
यायास्तदनुकूलव्यापारस्य वा इत्यर्थत्वे तदाश्रयः कारकमात्रं वा कर्तृपदार्थः स्यात्
अयं रथो गच्छति गमनं करोति बीजादिनांकुरः कृत इति विनाप्यनंतं इत्यगं: प्रयोगा
त् ननस्य यत्नवाचकत्वं कर्तृपदे इत्यायत्ने निरूढलक्षणा यदि च क्रियाया आश्र

आरमात शमात्रेणनतत्प्रयोगः एवंचाचेतनेपचतीत्यादिप्रयोगात्क्रियानुकूलव्यापारप्रतीतेर्वाधकं
२ विनागौणत्वायोगाज्जनकव्यापारएवतदर्थस्तुलक्षयरागादेर्व्यापाकादिजनकत्वमिति
नातिप्रसंगः कथंतर्हिपचतीत्यादौपाकजनकेयत्नानुभवइतिचेद्यत्नाविनाभूतपा
2 कादिनाक्रियाविशेषेणकारणायत्नानुमानात् पचतिपाकयत्नेवानितितात्प
र्यविवरणं अन्यथाधर्मिरोगिविशेष्यत्वापत्तेः अथैवंयत्नस्यवर्तमानत्वेनप्रती राम
येतत्स्यापदार्थत्वात् अन्यत्रधात्वर्थक्रियायांस्वार्थव्यापारेवालडादेर्वर्तमानत्वा २
द्यत्नभावकत्वस्यानुपपन्नत्वाच्च नचपाकजनकवर्तमानव्यापारेणपाकजनेक

वर्तमानयत्नानुमानं यत्नविगमेऽपि व्यापारानुवृत्तेः धर्मिविशेषनिष्ठतो च यत्न
स्यानप्रतीयते तदधिकरणव्यापारस्यापि पाकजनकत्वात् चैतन्याविनाभूतचैत्रत्वादिवि
शेषितेन तेन यत्नानुमानमिति चेत् चैत्रत्वाद्यप्रतीतावपि शोभनः पचतीत्यादौ शोभनादेः
पाकजनकयत्नवत्त्वप्रतीतेरिति चेत्सत्यम् तत्राख्यातस्य जनकयत्ने लाक्षणिकत्वात् मे
वम् जनकव्यापारमपेक्ष्य लाघवेन जनकयत्नस्यैव वाच्यत्वात् यत्नं विहाय जनकमात्रे
शक्तिरस्तु लाघवात् तथा चाचेतनेऽपि प्रयोगो मुख्य इति चेन्न अपचत्यपि पाकजनकादृष्टव
ति पचतीति प्रयोगापत्तेः पाकजनकादृष्टजनकत्वेऽपि पाकजनकत्वे मानाभावात् अ

आरम्भात
२
3

तएवक्षित्यादेः हस्त्यादिजनत्वेसाध्येतज्जनकादृष्टजनकहस्त्यादिनार्थान्तरप्रसंगोपिप्रत्यु
क्तः भावेतादृशादृष्टनिराकरणापादृष्टाद्वारकत्वेजनकतायास्त्वयापिवाच्यत्वात् यत्ने
मात्रेणाकंविपक्षयित्वंजनकत्वंवासंसर्गमर्यादयाभासतइतिनव्याः वैयाकरणास्तु कर्तृक
र्मणीलकारवाच्ये चैत्रः पचतिपच्यतेतंडुलइतिसामानाधिकरण्यानुरोधात् अन्यथा
पचतीत्यत्रापिकर्तरितृतीया पच्यतइत्यत्रापिकर्मणिद्वितीयास्यात् तयोरनभिहिता राम
धिकारीयत्वात् तत्समभिधानस्याविशिष्टत्वात् कर्तृकर्मसंख्याभिधानानभिधानाभ्यां ३
नियमः नचचैत्रेणादृष्टोघटइत्यत्रविनापितिङ्संख्याप्रतीतेः रूपनयाकेः तुपरएवसंख्या

वस्थितिसंभवेतिचेन्न तदभिधायकत्वमितिवाच्यम् चैत्रोमैत्रश्चगच्छतइत्यादौवि
नापितादृशानुपपत्तित्वादिप्रत्ययाद्याधवादेकवचनत्वादिनैवैकत्वादेःशक्तत्वाच्चेमपि
नास्ति छ्लतासंख्यानभिधानात् किंचैकत्वत्वादिनासंख्याभिधानेननियमः पदार्थता
वच्छेदकावच्छिन्नस्याकांक्षादिवशात्कर्तृकर्मत्वाधारत्वेनान्वयबोधस्यदुर्वारत्वात् कर्त्रै
कत्वत्वादिभिरभिधानेनैककर्त्रादेरप्यभिधेयत्वेशक्तौ शक्ततावच्छेदकयोश्चगौरव
माधिकम् तस्मादाख्यातत्वेनकर्तरिकर्मणिवात्मनेपदत्वेनएकवचनत्वादिनातत्तद्रूपेणो
ववाएकत्वादेःशक्तिः एकपदोपात्तत्वाच्चसंख्यायावाच्यगामित्वम् कर्तृकर्मबोधकत्वंचैक
दाव्युत्पन्नमतेश्चैत्रःपच्यतेतंडुलइत्यादयोनप्रयोगाः कर्तरियकोसाधुत्वाच्च चैत्रःपच्यतेदूसा

द्वयोपि न कर्तरीति वैयाकरणाः अत्रवैदंति भावनाविशेष्ये संख्यान्वयः समानपदोपा
आख्यात ४ त्तत्वेनैकान्वयित्वस्योचितत्वात् भावनायाश्च विशेष्यत्वेनान्वययोग्यः कर्मत्वाद्यनवरुद्धः
प्रथमांतपदोपस्थाप्यः तथैव साकांक्षितत्वात् चैत्रः पचति पच्यते तंडुलः इत्यादौ कर्तृकर्मणी
प्रथमांतपदोपस्थाप्ये तया भावनाविशेष्ये इति मतेव संख्यान्वयः चैत्रेण सुप्यते गगनेन
५ स्थीयते इत्यादौ प्रथमांतपदाभावात् धात्वर्थस्य भावनायां विशेषणतयैवान्वयस्य मुत्पन्न
त्वात् भावनायाश्च कुंचित्त्वाच्चे [redacted] भावनाविशे राम ४
ष्य विरहाद नन्वितेव संख्या एकवचनं तु साधुत्वार्थं अत एव स्यापसिद्धत्ववत्त्वे औ
त्सर्गिकमेकवचनमेव एवं च भावतिङां यथायथं वर्तमानत्वादिहसाधनत्वादिकमर्थः

तत्र धात्वर्थमेवान्वेतीति तथैव प्रत्ययात् तद्बोधकानां घञादीनां प्रयोगसाधुत्वमात्रम्
भावनायाश्च कर्तृकर्माश्रयत्वेन कर्मणि पुनरन्यथान्वयः तत्र कर्तृकर्माभिधायकत्वव्यवस्था
स्माकमपि तथान्वयबोधकत्वमतश्चैत्रेण पचति तंडुलः तंडुलं पच्यते मैत्रो मैत्रः पच्यते
तंडुल इत्यादयो न प्रयोगाः भावना च व्यापारमात्रोपलक्षणिका अचेतनानुरोधात् वि
भिन्नाभ्यां रूपाभ्यामेकधर्मिबोधकत्वलक्षणसामानाधिकरण्यमसिद्धम् संभवदन्या
दृशं तु न वार्यते [illegible]तंडुलं पचति चैत्र इत्यादावाश्रयतया चैत्रोऽस्तु भावनाविशेष्यः
तंडुलः पच्यते चैत्रेण [illegible] तंडुलः कथं विशेष्यतयेति चेत् रथेन गम्यते ग्राम इत्यादौ स

पाक
अमैत्रनिष्ठ^भावनाविषयो

आख्यात विषयव्यापारानभिज्ञानेकागतिः अत्र प्राञ्चः मैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र मैत्रनिष्ठ
५ भावनाविषयपाकजन्यफलशाली तण्डुलः प्रतीयत इति साक्षात्परंपरया वा भावनाया
विषयस्तण्डुलः रथेन गम्यते ग्रामः इत्यत्र रथनिष्ठगमनानुकूलव्यापारजन्यफलशा
ली ग्रामः प्रतीयत इति व्यापारविशेष्यो ग्राम इत्याहुः नव्यास्तु भावनादेराख्यातल
भ्यत्वादाधेयत्वं तृतीयार्थोस्तु संबंधस्तु पचतीत्यादाविव याकार्थः अस्तु च फलक राम
गो र्मैत्रैरपि संबन्धः तथा फलं तु कस्यापि: नच तदपि तथा प्रकारि भूयभासमानत्वात् ५
फलावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थत्वेपि क्रियाजन्यफलालाभात् विशेषणविशेष्य

संख्यामात्रं वा ३

भावविपर्ययस्याशक्यत्वात् तस्याफलमात्मनेपदार्थः इत्थंचाख्यातोप
स्थितायाभावनायाः क्रियाविषयिण्याः फलेऽन्वयेफलस्यक्रियाजन्यत्वंनलभ
ते भावनायांविषयस्यचफलेन्वयेतिङुपस्थाप्यभावनायांक्रियायाविशेषणा
त्वेनान्यत्रफलेणौऽन्वयोभज्येत तस्मात्तत्तन्नभिधायकभावकर्म्मणयोगेलक्ष
शके: सुपोपलक्ष्ययाभावनयाविशिष्टायाः क्रियायाः फलेऽन्वयः सुवर्थइतेतिक्रि,
यायाविशेषणत्वेनैवान्वयस्यव्युत्पन्नत्वात् कर्तृकर्मवच्चफलतिफलयोरप्यभि
धानानियमान्नातिव्याप्तिः नवापक्वतेतंडुलोमैत्रइत्यादयोप्रयोगाः तिङुप·

पाक

ग्रा

आख्यात
६

स्याप्याया संख्यायाभावनायाद्रवत्रथमांतोपस्थाप्येनेवान्वयोऽनुपपन्नः चैत्रो
गतागतेऽग्रामो मित्रायपक्षीगतंपुरं ओकात्यतिपक्कानिर्मुक्ते पत्कापसार्थ्येनाभि
त्पादोसामानाधिकरण्याद्यन्यथानुपपत्त्याकर्तृकर्मणीलक्षणाच्चे चैत्रस्यन ग्रामेत्रा
दन्योघटात्पृथक् परोऽपरोवाद्रूपादाविवपदार्थतावच्छेदकेनैव लक्षणादिनाऽपा
त्वर्थान्वयः तथैवसाकांक्षत्वात् अस्तुवाह्नतादिघटितैकत्र्यादिनासमन्वयः राम
सुखभाक्तसाधारणास्यफलादिलक्षणाकर्मत्वस्यलक्षणादिलक्षणाकर्तृत्वस्य ६
चानभिधानेद्वितीयादयः अत्रचलक्षणाविशिष्टाभिधानेविशेषणस्याप्यभि

6

एव २

२ सति

ध्यानात् यत्तु धातूत्तरजत्वप्रत्ययत्वेन लक्षतो शक्तिः पाचकादिपदेनुसामानाधिक
रण्यानुरोधात् विशिष्टे लक्षणेति तन्न भावलक्षतो पि लक्षितवाचकतापत्तेः धा
तुत्वादिघटितोपस्थितेरभावस्यैव लघुत्वाच्च यदपि कर्तृलक्षतो पि लक्षितो शक्तिः लक्ष
ति विशिष्टे तु लक्षणेति तदप्यसत् गतो विनावच्छेदकरूपं शक्यत्वासंभवात्
जोत्वत्वादिना शक्तौ व्याप्तिगौरवात् अस्तु गाभावादिपदानां गोत्वादिविशि
ष्टे शक्यम् विशिष्टान्तराणां न शक्यत्वं विलीयेत केवल विशेषणे स्वारसिकप्रयो
गवि[illegible]रहश्च तुल्य एवेति एवं च गतो गम्यते इत्यादौ पि लक्षकदात्मनेपदाप्य

आख्यात
७

मेवलाघ[illegible]भात् लाघवाद्धातोरनेनैव लभ्यव्यापाराविशेषवाचकत्वमात्रमिति
स्थितो ग्रामं गच्छति ग्रामस्य गंता भूत्यादौ द्वितीयादेः फलजनकत्वं लक्षणांकमेव
मर्थः फले च प्रातिपदिकार्थोऽधिकरणत्वेनान्वेति फलमात्रे चार्थोऽजनकत्वं तु
संसर्गमर्यादया लभ्यत इति केचित् तदसत् ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यादौ द्वितीयादि
तीयादितः फलसामान्यलाभेपि नियतसंयोगविभागाद्य●लाभात् तस्मात्फलवि
शेषावच्छिन्नव्यापारस्यैव धात्वर्थात् इतरथा त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तेः तथापि
गम्यते ग्राम इत्यादौ ग्रामादेः संयोगशालित्वं कुतः प्रतीयत इति चेत् न तदवच्छिन्न

राम
७

7

व्यापारवाचिधातुसमभिव्याहारादेव यजेरिष्टसाधनत्ववाचकाद्विधेरेवस्वर्गकामादि
पदसमभिव्याहारात्स्वर्गादिजनकत्वप्रतीतिरुद्देश्यफलयोरिष्टफलत्वाभ्यां स्वर्ग त्व २
त्वसंयोगत्वाभ्यामित्यन्यदेतत् अत एव धातोस्तद्विशेषवाचकतेत्यादेरिव मुख्यत्वव
फल[illegible] शादेव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतत्वाश्रिवाचकस्याख्यातस्यैतोरपि विशेषरूपेणोपस्था बोधकत्वं ४
पकत्वं अपि च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वम् ननु धात्वर्थजन्यफलशा
लितामात्रम् त्यजिगम्योः कर्मत्वस्यापूर्वस्मिन्देशे त्यजेश्चोत्तरस्मिन्संदेशे पूर्वापरयोः
प्रसंगात् फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादेव धातूनां सकर्मकत्वमवहारो मुख्यः भा
क्षेत्तु ज्ञानानादेः तादृशधातुयोगस्यैव कर्मप्रत्ययाः तत्र चद्वितीया आधेयत्वमभि

8